कृपालुः, त्रि, (कृपां लाति आदत्ते । ला + डुः । यद्वा कृपाविद्यतेऽस्यास्मिन् वा । कृपा + आलुच् ।) दयालुः । इत्यमरः । ३ । १ । १५ ॥ (यथा भागवते । ४ । १२ । ५१ । कृपालोर्दीननाथस्य देवास्तस्यानुगृह्णते" ॥)

कृपी, स्त्री, (कृप + ङीष् ।) द्रोणाचार्य्यपत्नी । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३१ । २२ । "शारद्वतीं ततो भार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत" ॥ अस्या जन्मविवरणं यथा,—

पुरा किल महर्षेर्गोतमस्य पुत्रः शरद्वान् नाम ऋषिः धनुर्व्वेदपरत्वात् विपुलेन तपसा च इन्द्रं सन्तापयामास । इन्द्रस्तु अस्य तपोविघ्नं चिकीर्षुर्जानपदीं नाम स्वर्व्वेश्यां प्राहिणोत् । अथ रूपयौवनाढ्यां तामवलोकयतस्तस्य सहसा रेतश्चस्कन्द तत्तु शरस्तम्बे स्थापितं सत् द्विधाऽभवत् । ततस्तस्मात् मिथुनं समजायत । तदैव राजा शान्तनुर्मृगयामागतः अपत्यमिथुनं समवलोक्य राजधानीमानीय संस्कारादिभिः संवर्द्धयामास । कृपया संवर्द्धनाच्च कृपः कृपीति तयोर्नाम चक्रे । सेयं कृपाचार्य्यस्य भगिनी । एषैव अश्वत्थाम्नो जननीत्यवगन्तव्या ॥)

कृपीटं, क्ली, (कृप + "कॄतॄकृपिभ्यः कीटन्" । उणां ४ । १८४ । इति कीटन् । बाहुलकात् लत्वाभावः ।) उदरम् । जलम् । इति मेदिनी ॥ विपिनम् । इन्धनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटपालः, पुं, (कृपीटं जलं पालयतीति । पालि + अण् ।) केनिपातः । समुद्रः । इति मेदिनी । पवनः । इति शब्दरत्नावली ॥

कृपीटयोनिः, पुं, (कृपीटस्य जलस्य योनिः कारणं । "वायोरग्निरग्नेरापः" इति श्रुतेस्तथात्वम् । यद्वा कृपीटं काष्ठं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ५६ ॥

कृपीपतिः, पुं, (कृप्याः कृपभगिन्याः पतिर्भर्त्ता ।) द्रोणाचार्य्यः । इति शब्दमाला ॥

कृपीपुत्रः, पुं, (कृप्याः पुत्रः ।) अश्वत्थामा । इति भूरिप्रयोगः ॥

कृपीसुतः, पुं, (कृप्याः सुतः ।) अश्वत्थामा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कृमिः पुं, (क्रामतीति । क्रमु पादविक्षेपे + "क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च" । उणां । ४ । १२१ । इति इन् "भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च" इति अनुवृत्तेः सम्प्रसारणञ्च ।) कीटः । पोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलाङ्गः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १३ । निलाङ्गुः ३ क्रिमिः ४ । इति तट्टीका ॥ पुण्ड्रः ५ । इति जटाधरः ॥ लाक्षा । कृमिलः । खरः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ उदरजातकीटरोगः । तस्यौषधं यथा,—

"वदरीकारवीमूलं गुड़ाज्येन समन्वितम् ।
पद्मिना साधितं जग्ध्वा कृमीन्सर्व्वान् हरेच्छिव!" ॥
इति गारुड़े १९४ अध्यायः ॥

("कृमयो द्विविधाः प्रोक्ता वाह्याभ्यन्तरसम्भवाः ।
वाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किञ्चुलूकास्तथान्तराः ॥
सप्तधा हि भवेद्वाह्याः षड्धाश्चान्तः समुद्भवाः ।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं वाह्यानाभ्यन्तरे नृणाम् ॥
रूक्षादतिबलात् स्वेदात् चिन्तया शोचनादपि ।
कफधातुसमुद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि ॥
यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः ।
सूक्ष्मातिविकटा रूक्षाश्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिकाः ।
चतुर्थी विन्दुकी नाम वर्तुला मूत्रसम्भवा ॥
मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो वाह्योपद्रवकारिणः ।
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी ॥
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि यष्टिका ।
उष्णद्रव्यनिषेवाच्च अजीर्णे मधुरद्रवात् ॥

रूक्षान्नगोधूमयवान्नपिष्ट-
गुड़ेन वा क्षीरविपर्य्ययेण ।
दिवाशयाने च सपिच्छलेन
घर्म्मेण पापोदकसेचनेन ॥
सञ्जायते तेन मलाशयेषु
कृमिव्रजं कोष्ठविकारकारि ॥

षड्विधास्ते समुद्दिष्टास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
कफकोष्ठं मलाधारं कोष्ठे सर्पन्ति सर्पवत् ॥
पृथुमण्डा भवन्त्येके केचित् किञ्चुकसन्निभाः ।
धान्याङ्कुरनिभाः केचित् केचित् सूक्ष्मास्तथाणवः ॥
सूचीमुखाः परिज्ञेयाश्चान्त्राणि खादयन्ति ते ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां चिकित्साञ्च शृणुष्व मे ॥
ज्वरोहृद्रोगशूलं वा वमिकृत् क्लेदनं भ्रमः ।
अरुचिर्बन्धवैवर्ण्यमतीसारं सफेनिलम् ॥
गर्ज्जनं जठरे चैव मन्दाग्नित्वञ्च जायते ।
पिपासा पीतता नेत्रे किञ्चुकैः पीड़ितस्य च ॥

इति गण्डूपदलक्षणम् ॥ * ॥

सूचीवत्तुद्यतेऽन्त्राणि रक्तञ्चैवातिसार्य्यते ।
यकृद्वा भक्षयन्त्यन्ते रक्तं वा वमते भृशम् ॥
क्लेदो मुखेऽरुचिर्जाड्यं मन्दाग्नित्वञ्च वेपथुः ।
क्षुत्तृष्णा च ज्वरो ज्ञेयाः सूचीमुखकृमीरुजाम् ॥

इति सूचीमुखलक्षणम् ॥ * ॥

ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।
मलाशयस्थाः कृमयो मलं जघ्नन्ति ते भृशम् ॥
तैस्तु संपीड्यते देहे विड्भेदं परुषता ।
कृशत्वञ्चापि हृत्क्लेदं कृमयो जनयन्ति ते ॥
हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।
कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्रवसाशये ॥
सम्भवन्ति कथञ्चादौ वर्द्धयन्ति कथं पुनः ।
कथं वा शीर्णेऽन्नरसे नानाहारावभक्षणे ॥
जायन्ते केन कृमयः सूक्ष्माधोगामिनोऽप्यथ ।
नानाऽऽमपक्वभक्षान्नं दहते वा हुताशनः ॥
कथन्ते कृमयश्चान्ते न दह्यन्तेऽन्तराग्निना ।
एवं पृष्टो महाचार्य्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

आत्रेय उवाच !

शृणुपुत्र! महाबाहो! कृमिसम्भवकारणम् ।
विरुद्धान्नरसैः पुत्र! रक्तञ्चैवास्य कुप्यति ॥
कफेनैकदिनं याति शुक्रेणाकारणं व्रजेत् ।
पञ्चभूतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ॥
कोष्ठाग्निना न दह्यन्ते न जीर्य्यन्ते रसानिति ।
विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ॥
तथा हुताशनोद्भूतं न हुताशेन जीर्य्यति ।
भेषजं संप्रवक्ष्यामि येन तेऽपि तरन्ति वै ॥
पतन्ति वा शमं यान्ति भेषजानि शृणुष्व मे ।

वचाऽजमोदा कृमिजित्पलाश
बीजं शठी रामठकं त्रिवृच्च ।
उष्णोदके तत्परिपिष्यपेयं
पतन्ति शीघ्रं शतधातुकीटाः ॥
शठी यवानी पिचुमर्द्दपत्रान्
विड़ङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।
सम्पिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तम्
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजानाम् ॥

मरिचं पिप्पलीमूलं विड़ङ्गशिग्रुयवानिकात्रिवृतः ।
गोमूत्रेण तु पेष्यं पानं शीघ्रं कृमीन् हन्ति ॥

मुस्ता विशाला त्रिफला सुपर्णा
शिग्रुः सुवाङ्गं सलिलेन कल्कः ।
पानं सकृष्णा कृमिशत्रुचूर्णं
विनाशनं सर्व्वकृमीरुजाञ्च" ॥

"मातुलुङ्गस्य मूलानि रसोनं कृमिजित्त्रिवृत् ।
अजमोदा निम्बपत्रं गोमूत्रेण तु पेषयेत् ॥
पानमेतत् प्रशंसन्ति कृमिदोषनिवारणम् ।
ज्वरप्रोक्तानि पथ्यानि कृमिदोषे प्रदापयेत् ॥

इति कृमिचिकित्सा" ॥ * ॥

इति महर्ष्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कृमिचिकित्सा नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ * ॥

अस्य निदानपूर्व्वकससम्प्राप्तिचिकित्सितं-यथा ।

"अजीर्णाध्यशनासात्म्यैर्विरुद्धमलिनाशनैः ।
अव्यायामदिवास्वप्नगुर्व्वतिस्निग्धशीतलैः ।
माषपिष्टान्नविदलविसशालूकशेरुकैः ॥
पर्णशाकसुवाशुक्तदधिक्षीरगुड़ेक्षुभिः ।
पलालानूपपिशितपिण्याकपृथुकादिभिः ॥
स्वाद्वम्लद्रव्यपानैश्च श्लेष्मा पित्तञ्च कुप्यति ।
कृमीन् बहुविधाकारान् करोति विविधाश्रयान् ॥
आमपक्वाशयस्तेषां प्रसवः प्रायशः स्मृतः ।
विंशतेः कृमिजातीनां त्रिविधः सम्भवः स्मृतः ॥
पुरीषकफरक्तानि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
अयवा वियवाः किप्याश्चिप्या गण्डूपदास्तथा ।
चूरवो द्विमुखाश्चैव सप्तैवैते पुरीषजाः ॥
श्वेताः सूक्ष्मास्तुदन्त्येते गुदं प्रतिसरन्ति च ।
तेषामेवापरे पुच्छैः पृथवश्च भवन्ति हि ॥
शूलाग्निमान्द्यपाण्डुत्वविष्टम्भबलसंक्षयाः ।
प्रसेकारुचिहृद्रोगविड्भेदास्तु पुरीषजैः ॥
रक्ता गण्डूपदा दीर्घा गुदकण्डूनिपातिनः ।
शूलाटोपशकृद्भेदपक्तिनाशकराश्च ते ॥
दर्भपुष्पा महापुष्पाः प्रलूनाश्चिपिटास्तथा ।
पिपीलिका दारुणाश्च कफकोपसमुद्भवाः ॥
रोमशा रोममूर्द्धानः सपुच्छाः श्यावमण्डलाः ।
मूढ़धान्याङ्कुराकाराः शुक्लास्ते तनवस्तथा ॥
मज्जादा नेत्रलेढ़ारस्तालुश्रोत्रभुजस्तथा ।
शिरोहृद्रोगवमथुप्रतिश्यायकराश्च ते ॥
केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशास्तथा ।
कुष्ठजाश्च परीसर्प्पाः ज्ञेयाः शोणितसम्भवाः ॥
ते सरक्ताश्च कृष्णाश्च स्निग्धाश्च पृथवस्तथा ।